

Stralende raadsels

Nelly Sachs

Stralende raadsels

(1962-1966)

Vertaald uit het Duits door
Ivo Kievenaar

Kievenaar & Vijn, *uitgevers*
Heveadorp 2016

Stralende raadsels
is deel 17 in de PapaverReeks
van Kievenaar & Vijn

*

De vertaling is voor mijn dierbare moeder zaliger, die ze stoofde,
haar raadsels, door er heel lang bovenop te blijven zitten,
tot het einde toe, tot ze feitelijk van geen raadsels meer wist.

De vertaler is dank verschuldigd aan Katharina Schönberg
en Daan Cartens.

*

Voor de vertaling is met toestemming van de uitgever en door
bemiddeling van het Internationaal Literatuur Bureau Linda Kohn
gebruik gemaakt van: Nelly Sachs / Werke / Kommentierte Ausgabe
Band 2 / *Gedichte 1951 – 1970* / Suhrkamp, herausgegeben von
Ariane Huml und Matthias Weichelt.

Copyright © Suhrkamp Verlag 2010

Copyright voorwoord © Marianne Waverijn-Mok 2016

Copyright vertaling © Ivo Kievenaar 2016
Voor nadere info: kievenaar@gmail.com

Omslagfoto: puurverbinden.nl
Boekverzorging: monstre sacré – producties
& Leo Post
Productie: bravenewbooks.nl

ISBN 9 789402 143232

Maurits Mok / *Nelly Sachs*

*Vanwaar het zwarte antwoord van de haat
op jouw bestaan, Israël?*

Met deze woorden begint een gedicht van Nelly Sachs uit haar tweede bundel *Sternverdunkelung* (1949). Met dezelfde woorden eindigt het gedicht. De vraag blijft open, zoals alle vragen die raken aan gronden die de mens als essentieel ervaart. Het is een van de vele antinomieën van het leven dat de bijna dodelijke last van niet te beantwoorden vragen tevens de voornaamste stimulans voor de menselijke werkzaamheid is. In het geval van Nelly Sachs geldt dit wel in zeer bijzondere mate. Haar dichterschap is ontwaakt toen de grootste gruwelen van de moderne tijd, zo niet van heel de menselijke geschiedenis, hun hoogtepunt bereikten. Terwijl miljoenen stierven werd in haar een nieuwe stem geboren, een stem die van het lijden van deze miljoenen getuigde. Te zeggen dat het leven over de dood triomfeerde heeft geen zin. Net zomin als er een antwoord bestaat op de hierboven geciteerde vraag, zo bestaat er ook geen definitieve triomf voor welke zijde ook. Er is de levenswil en er is de vernietigingsdrang. Het leven als zodanig laat zich niet vernietigen, levenden laten zich maar al te zeer vernietigen, helaas. Deze constatering is als iedere constatering relatief. Tegenover de mens als vernietiger staat de mens als hunkeraar naar vereeuwiging. De onherhaalbaarheid van ieder schepsel maakt zijn heengaan voor degenen die hem na staan tot een absoluut verlies. Om zich voor dit absolute niets te redden, grijpt de mens naar het absolute zijn. De poëzie is een uiting van de drang tot vereeuwiging. Of en zo ja hoe er iets vereeuwigd wordt is in feite van geen belang. Het gaat niet om resultaten maar om bewegingen. Duidelijker gezegd: was er een resultaat, dan zou er van vereeuwiging geen sprake zijn, alleen van stilstand, van de dood dus. Alle leven moet op de dood veroverd worden, alle poëzie is strijd tegen de dood. Nelly Sachs' poëzie is meer in het bijzonder strijd tegen de dood die het nazidom de Joden heeft aangedaan. Het schrijven van deze poëzie was tevens voor de dichteres in de meest letterlijke zin een zaak van zelfbehoud. Creatieve drang viel hier immers geheel en al samen met de noodzaak staande te blijven te midden van verschrikkingen die de menselijke verbeeldingskracht te boven gingen. Dit lijken grote woorden maar ze zijn nog veel te klein. Wie grotere en meer doeltreffende woorden wil horen leze de gedichten van Nelly Sachs.

*Hoeveel brekende ogen zullen jullie aankijken
Als jullie vanuit de schuilplaatsen een viooltje plukken?
Hoeveel smekend geheven handen
In de slachtofferwijs gebonden takken
Van oude eiken?
Hoeveel herinnering groeit er in het bloed
Van de avondzon?*

Het lijden van de slachtoffers heeft zich aan alles meegedeeld. In al het aardse tekent zich de menselijke ramp af, door heel de kosmos doet ze haar uitwerking gelden, ook in positieve zin:

*Wat jullie weggoeien
Wordt door de engel meegenomen.*

Drang tot zelfbehoud gaat dus samen met de drang de lijdenden vanuit een reddend perspectief te bekijken: Nelly Sachs is niet alleen een dichteres van haar volk, ze is ook dichteres van de tradities van dit volk.

Opmerkelijk, maar in het kader van de Joodse geschiedenis zeker niet uitzonderlijk, is het feit dat ze het Joodse levensbesef niet van huis uit had meegekregen. Ze was een kind uit een geassimileerd gezin. Het woord 'geassimileerd' zonder de afwijzende ondertoon, of boventoon, die het in het zionistisch spraakgebruik pleegt te krijgen. Zonder het vermogen tot assimilatie is het leven ondenkbaar. Wat de drang tot assimilatie bij een door de eeuwen heen vervolgde minderheidsgroepering als de Joden echter dikwijls zo onsympathiek maakt is de verloochening van de eigen afkomst, het vleien en na-apen van de vijand. Hiermee is het verschijnsel evenwel niet gekarakteriseerd, slechts aangeduid in een aspect dat het vooral bij een omhoog strevende Joodse bourgeoisie heeft gekregen. In het algemeen was en is de Joodse emancipatie, waarvan Mozes Mendelssohn (1729-1786) als grote gangmaker wordt beschouwd, een beweging die mede het gezicht van de hedendaagse cultuur bepaalt en waaraan zelfs de meest starre orthodoxie zich niet kan onttrekken. Een feit is nochtans dat door de assimilatie, in tegenstelling tot datgene wat velen er aanvankelijk van hoopten, het Joodse lijden niet is verminderd.

Nelly Sachs werd op 10 december 1891 in Berlijn geboren. Haar vader, de welgestelde fabrikant William Sachs, was een ontwikkeld man die Goethe als de grootste dichter vereerde. Hij ging nooit naar de synagoge, hoewel hij tot de Joodse gemeente behoorde. Zijn dochter,

een kind met een zwakke gezondheid, bezocht een deftige meisjesschool waar zij onder anderen adellijke telgen als medeleerlingen had. Op antisemitisme stootte zij niet of nooit. Zij leidde het beschermde leven van een meisje uit de gegoede stand, volgde geen beroepsopleiding, maar bleef samenwonen met haar ouders, later, na haar vaders dood, met haar moeder, en wijdde zich aan letterkundig werk.

Nelly Sachs heeft zich van alles wat zij vóór 1940 schreef nadrukkelijk gedistantieerd. Als haar eigenlijke debuut beschouwt zij de in 1947 verschenen bundel *In den Wohnungen des Todes*. Haar vroege werk is niet of nauwelijks meer te vinden. Indien er op deze plek aandacht aan wordt besteed is het om duidelijk te maken hoe radicaal de verandering was die in haar heeft plaatsgegrepen toen zij reeds op middelbare leeftijd was.

De jonge Nelly Sachs schreef gedichten in de geest van de Duitse romantiek. Selma Lagerlöf noemde zij haar 'lichtend voorbeeld' en aan deze Zweedse schrijfster droeg zij een bundel sagen en legenden op die in 1921 is gepubliceerd, haar enige boek voor zij als dichteres naar voren trad. De legenden zijn waarschijnlijk voor de Eerste Wereldoorlog geschreven. Men vindt er althans geen spoor in van de gebeurtenissen uit de jaren 1914-1918. De christelijk getinte middeleeuwse motieven domineren.

Selma Lagerlöf bedankte voor het boek met de woorden dat 'zij het zelf niet beter had kunnen doen'. De oudere en de jongere schrijfster bleven met elkaar schrijven. Hieraan had Nelly Sachs ten slotte haar leven te danken. Op voorspraak van Lagerlöf werd haar immigratie in Zweden toegestaan. De Zweedse schrijfster stierf op 10 maart 1940 en maakte de overkomst van haar beschermeling niet meer mee. Nelly Sachs arriveerde de 16^e mei van dat jaar op het vliegveld van Stockholm in gezelschap van haar bejaarde moeder. Het was een redding te elfder ure, de grote Jodenmoord was al begonnen.

De beide uit hun land verdreven vrouwen bezaten elk een handtas met de allernoodzakelijkste spullen en een bedrag van vijftien Zweedse kronen. Gedurende de eerste dagen werden zij in een Joods kindertehuis ondergebracht. Nelly Sachs, die niet groter was dan een kind, kon gemakkelijk in een van de bedden slapen. Later deelden zij een kamer in de stad. Daar verzorgde de dochter de moeder die haar, naarmate de berichten over de aan het Joodse volk bedreven gruwelen talrijker en ontstellender werden, hoe langer hoe dierbaarder werd. Een groot deel van haar werk moest Nelly Sachs 's nachts schrijven als haar moeder sliep.

Dit is het milieu waarin het werk begon te ontstaan waarvoor de schrijfster jaren later, in 1966, de Nobelprijs kreeg.

Nelly Sachs heeft het lot moeten delen van haar geassimileerde broeders die zich als Duitsers beschouwden en niets anders wilden zijn, maar bijna van de ene op de andere dag uit de Duitse gemeenschap werden verstoten. Tienduizenden trokken het land uit, anderen bleven in Duitsland en werden ten slotte vrijwel zonder uitzondering vermoord.

Ondanks de kwellingen waaraan zij blootstonden wisten zij die in Duitsland bleven aanvankelijk een merkwaardige Joods-culturele opbloei te bewerkstelligen. Ze verdiepten zich in de oorsprong waarnaar men hen terugverwees en waarvan zij vervreemd waren geraakt. Nelly Sachs was een van hen. In haar jeugd had zij van een rabbijn godsdienstondericht gehad en het Jodendom te verstandelijk en te *wettisch* (=volgens de wet Gods) gevonden. Nu haar hetzelfde lot trof dat ontelbaren voor haar had getroffen, om haar Joodse afkomst te moeten lijden, werd zij voor dit lijdensaspect van het Jood-zijn ontvankelijk. Zij bestudeerde de Joodse mystiek, de *kabbala* en het chassidisme. Op volkomen nieuw terrein kwam zij daardoor niet. Zij was in de gedachtenwereld van de christelijke mystiek opgegroeid en een discipel van de Duitse mysticus Jakob Böhme. De eenmaal door haar vereerde Christusfiguur werd, nu zij op haar Joodse afkomst was teruggeworpen, onbereikbaar. Zij constateerde echter dat Jodendom en christendom dezelfde Bijbelse wortels hadden en dat er voortdurend vruchtbare contacten tussen beide godsdiensten hadden bestaan.

Het hoofdwerk van de *kabbala* (= ontvangen leer) is het in de dertiende eeuw in de Spaans-Joodse cultuurwereld ontstane boek *Sohar* (=lichtglans), waarvan Nelly Sachs zeker gedeelten las. Het chassidisme (*chassied* = brave), in het westen vooral door toedoen van Martin Buber bekend geworden, is in de achttiende eeuw in Rusland ontstaan. Door deze stromingen is Nelly Sachs diepgaand beïnvloed. Haar hierboven gesignaleerde positieve grondhouding houdt er rechtstreeks verband mee. Mystiek is niet zozeer een zaak van abstract geformuleerd geloof als wel van visie en beleving. Nelly Sachs is dichteres en mystica, maar ook vrouw, een vrouw die de gewone dingen niet uit het oog verliest. De kosmische vlucht van haar poëzie laat de alledaagse levensbestanddelen niet achter zich, maar omgeeft ze met het licht van een universele werkelijkheid. Er is geen dualiteit van aarde en hemel, er is de kosmische eenheid waarvan de planeet aarde deel uitmaakt. Wat op aarde vernietigd wordt, leeft voort, niet op grond van een persoonlijke, maar van een alomvattende onsterfelijkheid.

O de schoorstenen

Op de vernuftig bedachte woningen van de dood,

*Toen Israëls lijf in rook opgegaan
Door de lucht trok –
Als schoorsteenveger onthaalde een ster hem
Die zwart werd
Of was het een zonnestraal?*

*O de schoorstenen!
Vrijheidswegen voor Jeremia's en Jobs stof –
Wie bedacht jullie en legde steen voor steen
De weg voor vluchtelingen van rook?*

Dit zijn de eerste strofen van Nelly Sachs' debuut. Onmiddellijk aan het begin van haar werk staat dus de verbinding met de kosmos, een ster die als 'schoorsteenveger' de rook van de slachtoffers ontvangt, de verbinding met het Joodse verleden, het stof is ook dat van Jeremia en Job, en de verlossingsgedachte, de schoorstenen zijn *Vrijheidswegen*.

Het zou onjuist zijn hierbij te spreken van een gemakkelijk verworven troost. Het is het verzet van het leven, van het leven van Nelly Sachs, tegen een werkelijkheid die dat leven dreigt te verstikken. Niet de dood als zodanig benaauwt haar, maar de 'valse dood' die de slachtoffers door hun beulen is aangedaan en waardoor ze van hun 'echte dood' beroofd zijn:

*O jullie dieven van de echte doodsuren,
Laatste snikken en van ooglids Goede Nacht
Wees van één ding zeker:*

*Wat jullie weggooien
Wordt door de engel meegenomen,
Door grijsaards voortijdige middernacht
Zal een wind van laatste snikken op komen zetten,
Die deze losgerukte ster
In de handen van zijn Heer zal drijven!*

'Men moet geloven dat lijden een zin heeft,' zegt Nelly Sachs. 'Dat heeft niets met 'geloof' te maken. Het is eenvoudig noodzakelijk.' Men zal deze uitspraak wel zo moeten opvatten dat de dichteres zich niet aan enigerlei geloofssysteem wil conformeren, dat er voor haar van 'theologie' geen kwestie is, maar van een strijd om het bestaan in de meest letterlijke zin. 'Ik schreef om in leven te blijven,' zegt zij. 'Ik schreef als in vlammen.'

Maar voor wie schreef zij eigenlijk? Zij wist het zelf niet. De Joden waren dood, de vluchtelingen over de hele wereld verstrooid. Tegen interviewers zei ze steeds dat ze, toen ze haar eerste gedichten schreef, volstrekt niet aan publicatie dacht. Haar taal was Duits, degenen die haar hadden kunnen begrijpen woonden in Duitsland, op dat ogenblik onbereikbaar voor haar.

Er heeft zich wat dit betreft bij Nelly Sachs een evolutie voltrokken. Aanvankelijk vertegenwoordigen de Joden die ten onder gaan niet slechts het lijdende Joodse volk maar ook de mensheid in haar geheel. In 1949, als haar tweede bundel, *Sternverdunkelung*, verschijnt, is er zowel het volk Israël, nakomelingen van de patriarchen, als de zojuist ontstane staat van dezelfde naam. Aan deze staat is het gedicht *Im Lande Israel* gewijd, dat Nelly Sachs in 1961, bij de publicatie van haar verzamelde gedichten, alsnog aan *Sternverdunkelung* heeft toegevoegd. Daaruit blijkt dat zij geen strijdster voor de zionistische zaak is geworden.

*Geen strijdlieden wil ik voor jullie zingen
zusters, die buiten gezet zijn voor de deuren van de wereld.
Erfgenamen van de lichtbevrijders, die uit het zand
losscheurden de begraven stralen
van de eeuwigheid.
Die in hun handen hielden
fonkelende hemellichamen als overwinningstrofeeën.*

Zij kon zich niet scharen achter een Joods-nationale beweging. Israël vertegenwoordigt voor haar een universeel begrip, een religieuze gemeenschap waarin voor categorieën als ras of nationaliteit geen plaats is. Nog duidelijker blijkt dit uit de woorden *Niet alleen land is Israël*, waarmee een gedicht uit haar derde bundel, *Und niemand weiss weiter* (1957), opent. Nelly Sachs' problematiek is die van elke uit Joodse ouders geboren dichter buiten Israël. Hij maakt door zijn taal en zijn opvoeding deel uit van een cultuur die niet Joods genoemd kan worden. Door zijn dichterschap is hij representant van deze cultuur. Tegelijkertijd is het voor hem na de Hitlerjaren onmogelijk zich eenvoudig van zijn Joodse afkomst los te maken. Hij is een gespletene, een lot dat voor een dichter overigens niet vreemd is.

Afgezien van dit probleem is er de vraag naar Nelly Sachs' plaats in de evolutie van de poëzie. In haar jeugd, dat wil zeggen toen zij ongeveer twintig jaar oud was, begon in Duitsland het expressionisme zijn opmars. Nelly Sachs wist niets van deze richting, die de logische regels van de grammatica doorbrak, die niet de klassieke schoonheid maar de dissonant nastreefde. Pas enige tientallen jaren later zou zij in

aanraking komen met een geweld dat haar uit de wereld der romantische idyllen verdreef. Niet literaire scholen waren haar leermeesters, maar, met haar eigen woorden, 'de verschrikkelijke belevingen die mij zelf aan de rand van de dood en de geestelijke duisternis hebben gebracht zijn mijn leermeesters geweest. Had ik niet kunnen schrijven, dan had ik niet in leven kunnen blijven. De dood was mijn leermeester. Hoe zou ik mij met iets anders hebben kunnen bezighouden, mijn metaforen zijn mijn wonden. Alleen daaruit is mijn werk te begrijpen.'

Nelly Sachs vertelt of beschrijft niet, ze roept op en bezweert. Ze bezweert datgene wat eigenlijk onuitsprekelijk is en de door haar opgeroepen werkelijkheid is van zo'n aard dat je alleen achteraf nog een uitgangssituatie kunt aanwijzen. Om die concrete uitgangssituatie, het lot van de vervolgte Joden in het Derde Rijk, begrijpelijk te maken, maakt ze haar los uit de onvoorstelbaarheid en betreft ze er nadrukkelijk de voorgeschiedenis alsmede de door de profeten voorspelde toekomst bij.

De hunkering van de aarde zelf zich van haar vergankelijkheid te bevrijden ligt in haar vroegste geschiedenis, toen ze een stralende, onsterfelijke planeet was. Nu is de aarde uitgedoofd, de blinde *bedelaar van de melkweg* tussen de stralende sterren:

*Aarde, aarde, ben je blind geworden
Voor de zusterogen van de Zevenster
Of weegschaals onderzoekende blik?*

Het blind worden van de aarde en het schuldig worden van de mensheid berusten op een samenhang die echter niet nauwkeurig vast te leggen is. De aarde was boven de andere sterren onderscheiden, ze was het *lievelingskind* van de zon en onder de *zingenden* was ze

*... rijkst van verlangen
Die haar taak, engelen te vormen, in stof begon –
Zij, die het begeren in haar geheim draagt
Als goud leidend water –*

Haar *taak*, gelijk te stellen met de taak van de mens, is het veranderen van zand in licht, dat metaforisch omschreven wordt (*engelen te vormen*). Zo draagt zij, de vergankelijke, dood en wedergeboorte als geheim en begeerte in zich, als *goud leidend water*. Goud (als kleur en stof), licht, muziek, dans, engelen moeten als antipoden tegen de dood en zijn metaforiek (zwart, maan, ijs, nacht, sneeuw, zwijgen) begrepen